

NĚMEČTÍ EVANGELÍCI VE VÝCHODNÍCH ČECHÁCH V 19. STOLETÍ¹⁾

Marie MACKOVÁ

Němečtí evangelíci zanechali ve východních Čechách jednu zvláštní stopu už z doby, kdy v zemi vládl velmi liberální přístup k víře a jejímu institucionálnímu vyjádření. V Lanškrouně v roce 1522 zemřel kazatel Jednoty bratrské Tomáš, zvaný Tomáš Němec. Byl známý svými styky s Valdenskými z Braniborska a podle dnes těžce ověřitelné informace byl dokonce strůjcem další vlny německé nekatolické kolonizace nejenom v Lanškrouně, ale i ve Fulneku. Znamějšší byl nepochybně jeho nástupce Michael Weiss, Němec z Nisy, jehož dílem je německý bratrský kancionál vytištěný roku 1531 v Mladé Boleslavi.²⁾ Právě s tímto kazatelem je spojováno označení, kterého užívali lanškrouňští členové Jednoty bratrské obývající dokonce téměř celé jedno předměstí – čeští bratří jazyka německého. Ze známých Weissových nástupců je patrné, že měli buď původ nebo vazby jednak k Lužici jednak k Bavorsku. Když se tato komunita musela ve dvacátých letech 17. století z města vystěhovat, patřili k ní už někteří poměrně zámožní lidé. Tradice českých bratří jazyka německého však definitivně končí rokem 1633, kdy došlo k reformě městské správy v Lanškrouně, která sjednotila předměstí s městem a patrně vyhnala i poslední přívržence tohoto náboženského hnutí.³⁾

1) Tato studie vznikla jako součást výzkumu grantu GAČR 404/08/0029 Intelektuální a lidová zbožnost v českých zemích v 19. století mezi nacionalismem a novou konfesionalizací.

2) O Michaelu Weissovi podrobněji BORKOVCOVÁ, Marie: *Město Lanškroun a hudba*, Lanškroun 1997.

3) BORKOVCOVÁ, Marie a kol., *Krajem koruny země, Vlastivěda Lanškrounska*, Lanškroun 2002, s. 77–82. SEKOTOVÁ, Věra: *Lanškroun a jeho správa ve druhé polovině 16. století do roku 1633*, in: *Acta Universitatis Carolinae, Z pomocných věd historických*, Praha 1990. SEKOTOVÁ, Věra: *Město Lanškroun do roku 1633, (dějiny správy)*, in: *Měšťané, šlechta a duchovenstvo v rezidenčních městech raného novověku (16.–18. století)*, Prostějov 1995.

Když byl prováděn soupis poddaných podle víry v roce 1651, bylo na některých panstvích Chrudimského kraje zjištěno téměř 90 % nekatolíků, ovšem s výjimkou Rychmburku šlo o velmi malá panství, jejichž počet obyvatel kolísal kolem 500 osob nad 10–12 let.⁴⁾ Naopak tři největší panství: Pardubice, Litomyšl a Lanškroun, kde na každém z nich počet osob překročil 8.000, vykazovaly počet nekatolíků v prvním a třetím případě pod jedním procentem, ve druhém případě 8,05 %. Pro toto období je poněkud problematické rozdělovat oblasti podle následné identifikace s novodobým národem ve smyslu 19. století, ale pokud budeme uvažovat pouze o tradici předávané na určitém území, pak nejvíce českých Němců z takto vymezeného Chrudimského kraje následně obývalo právě území litomyšlského a lanškrounského panství. Jestliže porovnáme situaci s tím, kde o 120 let později vznikly tolerované sbory, pak se potvrdí, že utajovaná nekatolická tradice v těchto oblastech přežívala především v českém kulturním okruhu. Výjimku na území bývalého chrudimského kraje tvořilo právě panství Lanškroun, kde se paralelně s českým prostředím udržela nekatolická tradice i mezi německým obyvatelstvem, byť jako naprosto osamělý ostrůvek. Tato výjimka je o to zajímavější, že lanškrounské panství bylo oblastí, která vykazovala nejnižší počty přiznaných nekatolíků v celém kraji, a to, jak patrně z uvedených čísel, naprosto jednoznačně mizivé počty. A to navzdory dosud mnohdy uváděným modelům, podle kterých mělo tajné nekatolictví příznivé podmínky pro přežívání právě v krajích hornatých a hraničních.⁵⁾ Obojí je sice zkratkovitou, nicméně odpovídající charakteristikou lanškrounského panství ve smyslu druhé poloviny 17. století a následujících dob, kdy za „lanškrounské panství“ byl považován správní konglomerát

4) Statistické porovnání situace v Chrudimském kraji provedl na základě Soupisu poddaných podle víry NEKVAPIL, Ladislav: *Náboženské poměry na Chrudimsku v polovině 17. století*, bakalářská práce, Pardubice 2008, s. 79. Podle jeho výpočtů žilo nejvíce přiznaných nekatolíků na panství Seč (89,82 %), Chroustovice (89,56 %) a Nasavrky (85,56 %). Na těchto panstvích žilo 678, 450 a 525 obyvatel starších 10–12 let. Nejméně přiznaných nekatolíků bylo zjištěno na panstvích Chrast (1,65 %), Bystrá a Čankovice (1,63 %), Pardubice (0,68 %) a Lanškroun (0,15 %). Na těchto panstvích žilo 788, 1 958, 8 453 a 8 011 obyvatel. V případě panství Pardubice byly sepisovány dokonce děti od věku 7 let.

5) Zatím zřejmě poslední práce, týkající se před toleranční evangelické tradice a raně tolerančních skupin obyvatelstva a jejich vztahů s majoritní katolickou společností si této východočeské oblasti prakticky vůbec nevšímají. NEŠPOR, Zdeněk R.: *Víra bez církve?, Východočeské toleranční sektářství v 18. a 19. století*, Ústí nad Labem 2004. TÝŽ, *Náboženství na prahu nové doby, Česká lidová zbožnost 18. a 19. století*, Ústí nad Labem 2006.

původního lanšperského a lanškrounského panství, tedy poměrně velká oblast ležící při českomoravské zemské a částečně i státní hranici, jejíž severní oblasti byly vždy považovány za horské. Zároveň je zřejmé, že bylo definitivně pryč i německé bratrské osídlení ve správním středisku panství, které lze zjistit ještě necelá dvě desetiletí před tím.

V okamžiku vydání tolerančního patentu Josefem II. začaly i ve východních Čechách vznikat sbory helvetské (reformované) i augsburské (luterské) konfese. Na území někdejšího Východočeského kraje (vymezeného hranicemi z roku 1960) mezi léty 1781–1861 vzniklo a s drobnými výjimkami fungovalo 17 reformovaných a 5 luterských sborů.⁶⁾ Do roku 1914 se jejich počet zvedl na 25 reformovaných a 10 luterských sborů.⁷⁾ Naprostá většina těchto sborů obou vyznání byla nejenom v době svého vzniku, ale po celé 19. století jazykově česká. Výjimku tvořily augsburský Rudník⁸⁾ a helvetské Čenkovice, ke kterým následně potom přibýly luterské sbory v Trutnově a Králíkách, i když právě tam byla situace daleko složitější a bude jí ještě věnována pozornost. V prvním případě šlo o sbor v oblasti výhradně německé, ve druhém byla situace komplikovanější, protože oblast byla jazykově smíšená, ale Čenkovice byly považovány za obec německou.⁹⁾ V souvislosti s popsanou předbělohorskou situací v Lanškrouně je dobré poznamenat, že tam se nikdo v 80. letech 18. století o zřízení evangelického sboru nezajímal a také tu až do první světové války žádný takový sbor nevznikl.

6) Augsburgské sbory sídlily v Černilově, Křížlicích, Krucemburku (v určité době obec užívala název Křížová), Rudníku (až do skončení druhé světové války obec užívala název Heřmanovy Sejfy nebo Hermannseifen) a Trnávce. Helvetskými sbory byly Borová, Bučina, Bukovka, Čenkovice, Černilov, Dvakačovice, Horní Čermná (až do roku 1935 obec užívala název Čermná), Horní Sloupnice, Hradiště, Chvaletice, Klášter nad Dědinou, Krouna, Libštát, Lozice, Proseč, Svratouch a Telecí. MACKOVÁ, Marie: *Postavení evangelického duchovenstva ve společenské struktuře východních Čech v letech 1781–1900*, in: Sborník příspěvků III. setkání genealogů a heraldiků, Ostrava 1986, s. 97–102.

7) NOVOTNÝ, Milan: *Sbírka matrik Východočeského kraje*, in: Sborník prací Východočeských archivů 11, Zámorsk 2007, s. 369–381 a inovovaný archivní inventář k této sbírce v elektronické příloze téhož sborníku, s. 1223–1274.

8) Místo užívalo tehdy název Heřmanovy Sejfy, resp. jeho německou podobu Hermannseifen, pojmenování Rudník je podstatně mladší variantou označení téhož místa.

9) Jako takové je charakterizuje např. PALACKÝ, František: *Popis království českého*, Praha 1848, s. 175. A následně všechny výsledky sčítání lidu druhé poloviny 19. století, které uvádějí dorozumivací řeč. Sčítací operáty se z této oblasti z doby monarchie nedochovaly.

Sbor augsburské konfese v Rudníku byl především v počátcích své existence velmi výrazně personálně propojen na Slezsko, ať už rakouské nebo pruské. Zdejší duchovní buď z opačné strany hranice pocházeli nebo tam naopak odcházeli, když sbor v Rudníku opouštěli. Tato situace trvala prakticky až do poloviny 20. let 19. století.¹⁰⁾ Ovšem už od počátku bylo zřejmé, že zdejší sbor není výhradním společenstvím lidí z nejnižších ekonomických vrstev. Tato tendence ještě zesílila od poloviny 19. století, kdy se tu na čas etablovali příslušníci kazatelského rodu Molnárů, kteří svými společenskými vazbami nejenom v Rudníku a blízkém okolí dosahovali až k samotným občanským ekonomickým a společenským špičkám.¹¹⁾ A takové postavení si nebylo možné udržet, pokud by alespoň přiměřeně nekorespondovalo se strukturou členů sboru. Výrazné vazby za hranice a patrná ekonomická stabilita daná zcela jinou sociální strukturou členstva byly tím, čím se sbor v Rudníku naprosto lišil od druhého německého tolerovaného sboru v Čenkovicích. Nešlo tedy pouze o to, že jeden se hlásil k augsburské a druhý k helvetské konfesi.

Čenkovice se ovšem vymykaly v mnoha směrech. Především tím, že sice byly zřízeny jako samostatný sbor helvetské konfese, získaly vlastní

10) Od počátku v roce 1784 do roku 1893 se tu vystřídalo nejméně 11 duchovních. V prvním období tu dokonce sídlil superintendent A.C. Ten úplně první na zdejší faře také oproti tehdejšímu zvyklostem vydržel velmi dlouho, možná celých 15 let. Jeho společenské kontakty sice směřovaly především do Slezska, ale patřily minimálně horním středním vrstvám, a pokud se například mezi kmotry jeho dětí objevil někdo z místních, pak to byl zaručeně některý z trutnovských obchodníků. Až na jednu výjimku posledním, kdo odtud prokazatelně odešel působit do Slezska (v tomto případě do pruského), byl Franz Hawlik v roce 1819. Naopak řadu těch, kdo už patřili více prostoru na habsburské straně státní hranice, započal Jakub Benesch, působící tu mezi léty 1825–1847. Podle matrik evangelického farního úřadu Rudník uložených ve Státním oblastním archívu Zámrsk (dále jen SOA Zámrsk), sign. L5–1–L5–9, nová inv. č. 10898–10907.

11) V předchozí poznámce uvedenou výjimkou byl Kristián August Molnár, duchovní v Rudníku v letech 1848–1856, který je následně zaznamenaný v několika sborech v Horním pruském Slezsku. Kazatelská dynastie Molnárů ovšem patřila opravdu ke společenské špičce jak svými příslušníky, tak svými kontakty. Při pohřbech i křtinách se scházeli osobně i v zastoupení nejenom četní duchovní, ale i lékaři, lékárníci nebo právníci z rodu a spříznění či spřátelení muži i ženy od obchodníků a podnikatelů až po vysoké státní úředníky nejenom habsburské monarchie, ale i Pruska a následně dokonce Německa. Podle matrik především evangelického farního úřadu Rudník a Křížlice uložených v SOA Zámrsk, sign. L5–1–L5–9, nová inv. č. 10898–1097, sign. L2–1–L2–20, nová inv. č. 10828–10847.

povolání ke vzniku, byť zdaleka nesplňovaly požadavky stanovené císařským patentem, dále byly považovány za samostatnou správní jednotku organizující evangelíky z Bílé Vody, Šanova, Mlýnice a jedince ze Zábřehu, měly vlastní starší a oddělenou ekonomiku, ale vlastně vždy byl tento sbor spravován duchovním z Čermné.¹²⁾ Následně, když se správní pojem zabydlel i v prostředí reformované církve, byly Čenkovice považovány za filiální sbor k Čermné.¹³⁾ Už velmi malé území hlásící se k čenkovickému reformovanému sboru naznačuje cosi neobvyklého, východočeské evangelické farnosti v té době byly neobyčejně rozsáhlé co do počtu obcí, jejichž jednotliví obyvatelé se hlásili k některému z evangelických vyznání.¹⁴⁾

Čenkovice, německy Tschenkowitz,¹⁵⁾ byly součástí lanškrounského panství a od roku 1850 vždy samostatnou samosprávnou obcí. Až do poloviny 40. let 20. století i obcí dost velkou. K roku 1850 tu žilo 1 562 obyvatel ve 214 domech. V rámci celého tehdejšího lanškrounského panství, které mělo čtyři města a 50 vesnic, to byla devátá nejlidnatější lokalita (včetně oněch čtyřech měst, takže pátá největší vesnice) s osmým

12) Zřejmě známější pod současným názvem Horní Čermná. Ten je ovšem platný až od roku 1936, kdy se obec Čermná rozdělila na Horní a Dolní, přičemž se v prostoru jednalo o horní a dolní část obce, ale ve skutečnosti šlo téměř přesně o rozdělení věroučné: „horní konec“ tradičně evangelický i s kostelem, „dolní konec“ tradičně katolický. Jen s drobnou výhradou, protože na katastru Horní Čermné se nacházelo od první poloviny 19. století mariánské poutní místo Mariánská Hora spadající pod správu římskokatolického farního úřadu z Dolní Čermné. Snahy o rozdělení obce právě podle církevní příslušnosti většiny obyvatel v jejích obou částech se datují už od roku 1882, ale byly neprůchodné. Podrobněji o tom KRIVOHLÁVEK, Jan Fr.: *Znaky, vlajky, pečeti a správní vývoj okresu Ústí nad Orlicí*, Ústí nad Orlicí 2005, s. 118–119, 142–143.

13) *Šematismus evangelické církve augsburského a helvétského vyznání v Rakousku*, Vídeň 1913. Přehled schematismů informujících o správní struktuře evangelických sborů např. v *Počátky tolerančního evangelictví*, Acta reformationem Bohemicam illustrantia, IV., Praha 1985, s. 171–172.

14) Nejpřesvědčivěji o tom NOVOTNÝ, Milan: *Sbírka matrik Východočeského kraje*, archivní inventář, Sborník prací Východočeských archivů 11, Zámrsk 2007, elektronická příloha. SOA Zámrsk, sbírka evangelických matrik, farní úřad Čenkovice, sign.R4–1–R4–3, nová inv. č. 10678–10680, farní úřad Čermná sign. R7–1–R7–11, nová inv. č. 10736–10745.

15) PALACKÝ, František: v *Popisu království českého*, Praha 1848, s. 175 uvádí Čenkovice a v souladu s ním téměř výhradně tuto variantu používal ve své studii o dějinách sboru v Čermné i ŠILAR, František: *Náš rod II*, Ústí nad Orlicí 2001. Obojí snad s odkazem na předpokládaný původ tohoto místního jména od jména lokátora Czunk-Schunke-Čeněk? K tomu Jan Fr. Krivohlávek, l.c., s. 96–97. V 19. století byla užívána téměř výhradně německá podoba jména obce.

nejvyšším počtem domů. Obyvatelstvo vesnice bylo charakterizováno jako čistě německé. To ovšem na celém panství nebylo pravidlem, bylo tu podle stejného zdroje napočítáno 31 lokalit čistě německých, 19 čistě českých a čtyři byly označeny jako smíšené, což byla jednak dvě ze čtyřech měst na panství: Ústí nad Orlicí a Česká Třebová (zbývajícími dvěma bylo jednak čistě české Jablonné nad Orlicí jednak čistě německý Lanškroun) a dále tehdy velmi mladé vesnice Laudon a Rýdrovice, založené až na konci 18. století. Ačkoliv z vesnice nebylo nepřekonatelně daleko na státní hranici (za kterou ovšem leželo majoritně katolické Kladsko), přesto ve zdejších horách bylo skrývané evangelictví i mezi českým obyvatelstvem spíš výjimečné než pravidlem. Touto výraznou výjimkou byla právě část obyvatel z Čermné a následně většina z těch, kteří osídlili v těsném sousedství nově založenou vesnici Nepomuky.¹⁶⁾ V německých obcích regionu však kromě Čenkovic není zachytitelné ani to. Naopak pro Čenkovice je uváděn postih tajných nekatolíků ještě těsně před vyhlášením tolerančního patentu, ovšem z retrospektivních záznamů.¹⁷⁾ Podle soupisu provedeného čenkovickým katolickým farářem Josefem Janischem ke dni 31. října 1782 se k helvetské konfesi přihlásilo 38 mužů a 19 žen, ovšem devět mužů se následně vrátilo zpět ke katolicismu.¹⁸⁾ Což by znamenalo zhruba něco kolem tří procent obyvatel obce. K založení sboru však nestačil ani počet lidí, kteří se přihlásili na celém Lanškrounsku, resp. lépe na lanškrounském panství. Bylo jich pouze 219 (z České Třebové, Zhoře, Čermné, Horního Třešňovce, Herbortice, Jamného, Bystřece a Čenkovic). Přesto už v průběhu roku 1782 byly jak v Čermné tak v Čenkovicích konány příležitostně evangelické bohoslužby. Vesnice neleží vedle sebe, navíc Čenkovice jsou horskou vesnicí, od Čermné oddělenou komplikovaným, především v zimě těžce schůdným, terénem, takže nebylo reálné očekávat, že budou vesničané docházet za bohoslužbou, ať už kterýmkoliv směrem, i když především v počátcích existence těchto sborů se to občas stávalo. A to i přesto, že v Čermné bylo obyvatelstvo jazykově české, zatímco čenkovští evangelíci

16) Badatel o dějinách čermenského sboru František Šilar sice uvádí, že ještě v první polovině 18. století byli „desítky evangelíků“ i v sousedních českých obcích jako byly Výprachtice, Bystřec, Dobrouč a Jamné, ale je to spíš autorova víra, než prokázaný stav. ŠILAR, František: *Náš rod II*, Ústí nad Orlicí 2001, s. 48.

17) ŠILAR, František: l. c., s. 48 s odkazem na čermenskou evangelickou farní kroniku Štěpána Szeremleye.

18) SOA Zámorsk, Velkostatek Lanškroun (dále jen VS Lanškroun), kart. 159, publ. 24/8.

byli jazykově němečtí. Ostatně první duchovní, kteří sem docházeli či byli později zvoleni, byli většinou z Uher a měli jazykové problémy jak s češtinou tak s němčinou. Úřední povolení pro konání bohoslužeb dostal čenkovický sbor v roce 1789, ačkoliv stále – a vlastně nikdy po dobu platnosti – nebyla splněna podmínka minimálního počtu členů sboru.¹⁹⁾

Společnou správu obou sborů, při neustálé nutnosti důsledně rozlišovat jazyk, která činila čas od času problém, lze sledovat až do první světové války.²⁰⁾ Duchovní, kteří sem přicházeli, se museli vyrovnat s existencí německé filiálky sboru, a nikdy to nebyli lidé, kteří by sebe či svůj původ deklarovali z německého kulturního okruhu.

Kdo z obyvatel Čenkovic se přihlásil k novému evangelickému sboru je s jistou výhradou možné zodpovědět jednak podle finančních problémů, které nastaly, když bylo třeba přispívat na správu farnosti, na údržbu hřbitova a podobně, jednak demonstrovat na osudech rodiny Josefa Boryho, jednoho ze zdejších duchovních, který získal k Čenkovicím užší vztah, než jeho kolegové. Josef Bory byl syn evangelického duchovního, původem z Uher, který působil ve středoečeských Velenicích a Prosetíně. Narodil se v roce 1798. Do Čermné a Čenkovic přišel v roce 1821. Sice se dlouho nezdržel, ale stihl se v roce 1823 oženit s Annou Marií (Marianou), dcerou čenkovického zahradníka Biena. V Čenkovicích tomu sňatku svědčil jednak evangelický farář ze Sloupnice Gabriel Molnár, jednak čenkovický rychtář. Protože však byl zároveň přítomen čenkovický katolický farář Ignác Appel, zdá se, že rychtář měl dosvědčovat významnost sňatku. Ten jinak příliš společenské prestiže ze strany nevěsty neměl, v Čenkovicích té doby byly bohatší rodiny, než ty zahradnické. Právě tak kmotři prvo-

19) ŠILAR, František: *Náš rod II*, Ústí nad Orlicí 2001, s. 48–52, 56–59, 127–130.

20) Milan Novotný v citovaném archivním inventáři sice uvádí, že Čenkovice byly v roce 1905 připojeny k luterskému sboru v Králíkách, ale to odporuje jednak údajům v citovaném (viz zde pozn. 13) schematismu z roku 1913, jednak z Králík samotných pro to není znám jediný záznam a ani mezi zjištěnými zápisy v králíckých matrikách se Čenkovice pravidelně nevyskytují. Z poněkud neustálených poměrů na počátku existence sborů v Čermné a v Čenkovicích vyčnívala mezi duchovními osobnost Štěpána (Seremleye) Szeremleye. Krátce tu v roce 1820 působil Josef Gerža, mezi léty 1821–1824 pak Josef Bory a v letech 1824–1859 František Filipi. Jeho nástupce Josef Schiller tu v roce 1862 zemřel ve funkci a po více než roce jeho místo zaujal na dalších 23 let Vincenc Juren. Do konce století pak ještě následoval Jindřich Vilém Molnár. Sestaveno podle záznamů v matrikách obou farních řadů. SOA Zámorský evangelický farní úřad Čermná sign. R7–1–R7–11, nová inv. č. 10736–10745, evangelický farní úřad Čenkovice R4–1–R4–3, nová inv. č. 10678–10680.

rozeného syna, zapsaného v čermenské rodné matrice, byli chalupníci z Čenkovic. Sňatek zřejmě nebyl pokládán za rovnorodý ani následně v prostředí českého evangelického duchovenstva, protože Josef Dobiáš ve svých Dějinách evangelické reformované církve v Bukovce vypočítává jak Josefův původ v rodině duchovního, tak jeho studia v Uhrách i v Berlíně a Lipsku, ale následně připojuje bez většího respektu, že se „oženil s Němkou z Čenkovic“.²¹⁾ Josef Bory sice v roce 1824 odešel z Čenkovic i Čermné do Bukovky, takže unikl poněkud uzavřenému a ne příliš bohatému světu horského sboru, ale jakoby se směřování jeho rodiny už nezastavilo. Jeho syn už byl v Bukovce nádeníkem, snacha pocházela z prostředí zdejších chalupníků.²²⁾

Další z duchovních, kteří se zpočátku dost rychle střídali mj. i pro celkově neutěšené materiální poměry nejenom v čenkovském, ale i v čermenském sboru, přicházeli z českého prostředí a případně se do něj i vraceli.²³⁾ Žádný z nich už po nevěstě z Čenkovic nesáhl, i když Boryho nástupce František Filipi se tu také oženil, ale „s Češkou z Čermné“, abychom parafrázovali Josefa Dobiáše.²⁴⁾ Německá filiálka byla v kontextu doby a místa výjimkou. Hypoteticky je snad možné konstatovat, že šlo o důsledek předcházejícího vývoje a stále ještě úzký vztah obou kulturních okruhů žijících v dané oblasti velmi blízko u sebe a budujících dost blízké

21) DOBIÁŠ, Josef: *Dějiny evangelického reformovaného sboru v Bukovce až do roku 1856*, in: Dobiášův historický časopis, Pardubice 1881, s. 1–48, 98–114, tam pak zvláště s. 30–31.

22) Podle matrik evangelického farního úřadu Čenkovice, inv.č. 10679, sign. R4–2, katolického farního úřadu Dolní Čermná č. 1103, evangelického farního úřadu Bukovka inv. č. 10672, sign. R3–1, inv. č. 10674, sign. R3–3, a inv. č. 10677, sign. R3–4, vše SOA Zámorsk.

23) Z uvedených duchovních Josef Bory přišel z Jimramova a odešel, jak už bylo naznačeno, do Bukovky. Jeho nástupce Josef Schiller přišel z Libštátu a v Čermné ve svých čtyřiceti letech zemřel na souchotě. Vincenc Juren přišel z Hradiště a rodové kořeny měl v Prosetíně, jeho manželka byla rozená Kossutová z Černilova a jednu z dcer následně provdal do rodu chvaletických evangelických duchovních Fleischerů. Podle SOA Zámorsk, matriky evangelického farního úřadu Hradiště inv. č. 10751, sign. R9–1, inv. č. 10752, sign. R9–2, inv. č. 10753, sign. R9–3, evangelického farního úřadu Čenkovice inv. č. 10679, sign. R4–2, evangelického farního úřadu Horní Čermná inv.č. 10744, sign. R7–6.

24) Jeho mladičká nevěsta byla z rodiny familiaanta z Nepomuku, takže rozhodně také nešlo o ekonomicky či společensky výhodný sňatek, ale Fr. Filipi zůstal v čermenském sboru velmi dlouho, takže jeho žena byla ve svém prostředí, které jí znalo a akceptovalo. SOA Zámorsk, evangelický farní úřad Horní Čermná, inv. č. 10740, sign. R7–3, s. 11.

paralely. Čenkovické německé obyvatelstvo nemělo daleko k jiným lidem z téhož okruhu, ale šlo o území smíšeně osídlené, nikoliv o souvislou oblast. Navíc horská poloha a terén činily vesnici poměrně izolovanou. Což ovšem neplatilo o jejích jednotlivých obyvatelích, z nichž mnozí nahrazovali nedostatečný potenciál zdejšího zemědělství svým obchodem, od jednoduchého sezónního hausírování po velkoobchod především se lnem, lněným semínkem, případně přízí nebo hotovým plátnem, což byla také nejbohatší část obyvatelstva. Ovšem zdá se, že právě zdejší obchodníky nenajdeme mezi členy místního sboru. Ostatně podobná situace byla i v českém čermenském sboru: jeho členstvo rozhodně nepatřilo k ekonomickým špičkám vesnice. A nic na tom nezměnilo ani to, že šlo o vesnici, která ležela v podstatně příznivějších klimatických podmínkách, takže její ekonomika byla daleko víc postavená na zemědělství.²⁵⁾ V čenkovickém sboru také chybí onen přeshraniční rozměr, který byl jednoznačně patrný v Rudníku. Zdejší evangelíci nepěstovali žádné zvláštní a vědomé vazby se souvěrci za hranicemi habsburské monarchie, pokud za takové nepovažujeme stále slabší vazby na potomky náboženské emigrace, která ovšem především z Čermné směřovala v 18. století do pruského Rixdorfu (dnes už na území Berlína). Čenkovičtí evangelíci se přihlásili k té přísnější z obou povolených variant evangelického vyznání, což mohl být vliv jejich českých souvěrců z Čermné, stopa jakési původní tradice předávané po několik generací v utajení, ale také třeba odraz sociálního složení skupinky mužů a žen, kteří v počátcích našli potřebu a odvahu institucionálně se odpoutat od katolicismu. Hodnoceno zpětným pohledem šlo o zlomek v majoritně katolickém německém obyvatelstvu oblasti. Nicméně je třeba si tohoto zlomku všimnout, protože na něm lze ukázat některé vlastnosti severoněmeckého evangelického hnutí, které sem bylo na konci 19. století přes hranice importované a našlo tu určitou odezvu.

K tomu ovšem došlo až zhruba za sto let od formování tolerančních sborů ve východních Čechách a zasáhlo jiné oblasti. Po většinu 19. století není možné mezi německým obyvatelstvem východních Čech zaznamenat žádné zvláštní rozšiřování evangelíků ani početně, ani prostorově. Dokonce ani nepřehlédnutelná radikalizace zdejší německé politické scény v poslední čtvrtině 19. století a zaznamatelné sympatie místních špiček k programu všenněmecké strany pánů Schönerera a Wolfa, která vedla například až k ovládnutí lanškrounské radnice, neznamenal odklon obyvatel obecně,

25) Podrobněji o tom ŠILAR, František : *200 let obce Nepomuk*, in: Sborník okresního archivu 3, Ústí nad Orlicí 1991, s. 31–57.

ale ani místních schöneriánů, od katolicismu. Změnu přinesl až samotný konec století a cílená propaganda směřující ze sjednoceného Německa přes hranice v podobě hnutí vyjádřeného heslem Los von Rom!²⁶⁾ To sem proniklo v době, která už zdejší obyvatelstvo až na malé výjimky rozdělila podle identifikace s novodobým národem na české a německé, i když v řadě oblastí nebylo možné tuto identifikaci vyjádřit zároveň územně – na to bylo osídlení příliš navzájem prostoupené. O to byla situace komplikovanější. Převážně německé osídlení tvořilo dvě hlavní oblasti, navzájem od sebe oddělené oblastí majoritně českou. Šlo jednak o Orlické hory a navazující území na východě až po oblast Kralického Sněžníku, jednak o jazykový ostrov Hřebečsko, který svou západní částí zasahoval do pomezí oblastí východních Čech a zbytkem pak ležel na Moravě a táhl se až k Mohelnici. S ohledem na možnosti agitace hnutí Los von Rom! se ukazuje, že tyto oblasti ležely snad až příliš daleko na to, aby se tu nové myšlenky výrazněji rozšířily. Obecně shrnuto ovšem byl úspěšnější směr ze severních Čech, než ten, který postupoval z Moravy. První slavil jisté úspěchy už v prvním desetiletí 20. století, druhý byl nejživotnější až ve 30. letech 20. století, tedy už ve zcela jiných podmínkách a společenském kontextu.

Zatím co Lanškrounsko, včetně okresního města, zůstalo vůči agitátorům hnutí Los von Rom! imunní (a poslanci K. H. Wolfovi zase prokazatelně nevadilo, že jezdí za svými úspěšnými příznivci do věrně katolického města), na území politického okresu Žamberk,²⁷⁾ který také patřil k národnostně smíšeným, zaznamenali němečtí evangeličtí duchovní jistý úspěch, i když nebyl bez řady stínů a polemik. Propagandistickým problémem možná bylo, že kraj byl zvyklý na přítomnost nekatolíků už od dob tolerančního patentu, byť především v českém prostoru, takže odklon od katolicismu tu na konci 19. století nebyl považován za zvláštní rebelii, ale za vyjádření osobních postojů – alespoň ve většině případů. To, že by konverze k německému evangelickému proudu mohla znamenat zároveň vyjádření politických postojů, nebylo velmi dlouho také úplně jednoznačné. Navíc německy osídlená oblast Orlických hor neměla vlastně žádné výrazné městské osídlení, kde se tyto myšlenky ujímaly prokazatelně úspěšněji, takže poměrně velký prostor mezi Broumovskem a Trutnovskem na západě a Králíky na východě zůstával jakoby hnutím Los von Rom! nezasažený.

26) O tomto hnutí, včetně návaznosti na příbuzné myšlenkové proudy, které byly původní v habsburské monarchii, podrobně KAISEROVÁ, Kristina: *Konfesní myšlení českých Němců v 19. a počátkem 20. století*, Úvaly u Prahy 2003.

27) Soudní okres Žamberk byl národnostně český a soudní okresy Králíky a Rokytnice v Orlických horách byly německé.

Tak to ostatně vnímali zainteresovaní na přelomu 19. a 20. století: V Mnichově vycházející týdeník Die Wartburg, list německých evangelíků v Německu i Rakousku publikoval v roce 1902 srovnání geografické úspěšnosti hnutí na dvou mapách severní poloviny Čech.²⁸⁾ Na obou je horská oblast mezi Broumovem a Králíky vyznačena jako převážně za německou jazykovou hranicí ležící a tedy jako sféra zájmu německého evangelického proudu, ale oproti stále houstnoucí síti kostelů na severozápadě a severu šlo o „bílé místo na mapě“ a k roku 1902 tvořily Králíky osamělou východní výspu. Oblast Hřebečska tu vůbec zachycena není, buď pro domnělou výhradní příslušnost k Moravě nebo pro nezájem tvůrců operujících v severním příhraničí Čech a ponechávajících vnitrozemské oblasti svému osudu.

Králíky byly na přelomu století sídlo soudního okresu a středisko textilního průmyslu, v němž se ovšem nezanedbatelná část obyvatelstva živila buď přímo nebo v obslužných profesích souvisejících s provozem přilehlého barokního poutního místa Hora Matky Boží, aktuálně spravovaného redemptoristy.²⁹⁾ Město samo bylo německé, soudní okres také, poutní provoz ovšem takto vyhraněný nebyl. Naopak čeští poutníci sem nalézali cestu poměrně často jak z blízka tak ze vzdálenějších oblastí, a redemptoristé podle národní příslušnosti nerozlišovali a jazykové odlišnosti byli schopni respektovat. Kromě toho na konci 19. století průmyslové Králíky, s obyvatelstvem ne příliš bohatým, zato s poměrně velkou zkušeností textilního dělnictva, byly dost výrazně ovlivněny německou sociální demokracií, k níž sympatie neskrýval ani zdejší dlouholetý starosta Johann Kretschmer.³⁰⁾ Přidáme-li k tomu nepřehlédnutelnou dávku novodobého

28) KAISEROVÁ, Kristina: *Konfesní myšlení českých Němců v 19. a počátkem 20. století*, Úvaly u Prahy 2003, s. 101.

29) O Králíkách obecně MUSIL, František: *Dějiny Králická*, Králíky 2000. O poutním místě a jeho svazcích či rozporech s městem podrobněji MACKOVÁ, Marie: *Klášter na Hoře Matky Boží u Králík*, in: O! Werthestes Vatter-Land! Kultur Deutschböhmens 17.–19. Jh., Zprávy Společnosti pro dějiny Němců v Čechách II., Ústí nad Labem 2003, s. 15–27. TÁŽ, *Die ökonomische Aspekt der Wallfahrten in der zweiten Hälfte des 19. Jh. im mitteleuropäischen Raum*, in: Wallfahrten in der europäischen Kultur, Europäische Wallfahrtsstudien, Bd. 1, Frankfurt am Main 2006, s. 675–687. TÁŽ, „Daleké“ poutní místo poutníků olomoucké arcidiecéze druhé poloviny 19. století – Hora Matky Boží u Králík, in: Střední Morava 17, Olomouc 2003, s. 89–103.

30) O městě obecně MUSIL, František: *Dějiny Králická*, Králíky 2000. O sociální struktuře města ve sledované době podrobněji MACKOVÁ, Marie: *Králíky kolem roku 1900*, (sociologicko-statistická sonda), in: Východočeský sborník historický 12, Pardubice 2005, s. 141–170. O Johannu Kretschmerovi podrobněji MACKOVÁ, Marie: *Johann Kretschmer – starosta města Králíky*, in: Vindemia, Ústí nad Labem 2007, s. 161–174.

německého nacionalismu, pak byl zdejší veřejný prostor vyplněn dostatečně a vsunout do něj další ideologii v podobě hnutí Los von Rom! nemuselo být právě jednoduchou záležitostí. Na druhou stranu ovšem některým bojovným duchům jistě nedávala spát právě výzva představovaná takovým projevem katolicismu, jakým bylo aktuálně prosperující redemptoristické poutní místo, kterým prošlo okolo dvou set tisíc poutníků ročně. Tak jako v okolí severočeského Filipova, východočeského Broumova, tak i v pod Horou Matky Boží na moravském pomezí začalo být vytvářeno centrum opozičního hnutí.

Na druhou stranu je třeba vidět, že institucionalizace německých evangelíků v Králíkách, ke které došlo až založením zdejší fary a postavením a vysvěcením evangelického kostela v prosinci roku 1904,³¹⁾ nebyla v dané době vnímána jako výhradně náboženský či církevně správní problém. Právě zdejší redemptoristé jí považovali za politický vpád do rakouského prostoru a oponovali žamberecké politické správě v tom, že je to věc, do které by měli zasáhnout. Ostatně za své to kompetenčně nepovažovalo ani královéhradecké biskupství. Naopak úřadující žamberský okresní hejtman doktor Vojáček se domníval, že by to měli být právě redemptoristé z Hory Matky Boží, kteří by se o německé evangelíky v Králíkách měli zajímat, protože to bylo narušení jejich výsostného duchovního prostoru, nikoliv vyjádření politických postojů, jehož hodnocení a sledování by příslušelo jemu.³²⁾ V této souvislosti je dost zajímavé, že se neobrátil na králickou farní správu, ale na kazatele poutního místa.

Formující se evangelická farnost v Králíkách byla podporována z Německa, ale její ekonomickou stabilitu jistě doplňovalo i to, že ve městě našla několik příznivců a následně členů z kruhů zdejší ekonomické elity. Paradox, i když možná jen zdánlivý, celé situace doplňoval jeden z velmi bohatých zdejších obchodníků, který svou prosperitu založil na dobře organizovaném obchodu s poutními předměty na Hoře Matky Boží. To jenom dokresluje, v jakých vrstvách společnosti nacházely myšlenky německého evangelického hnutí největší oporu. Šlo o nepočtené, ale ekonomicky dobře zakotvené městské střední vrstvy, které velmi pravděpodobně nehledaly jiný věroučný, ale jiný politický prostor. Nevadilo jim pronajímat si k bohoslužbám v Králíkách v té době prakticky jediný existující sál,

31) Státní okresní archiv (dále jen SOkA) Ústí nad Orlicí, mezifondová sbírka kronik, kn. č. 142 a 143. Obě zachycují stejné období, jedna kniha má charakter konceptu, druhá se podobá čistopisu, ale informace o evangelících ve městě se v obou příliš neliší, jsou jim spíš příznivě nakloněné.

32) SOkA Ústí nad Orlicí, Okresní úřad Žamberk, kart. č. 36, Los von Rom!

byť ho vlastnil výlučně katolicky orientovaný střelecký spolek, okázale se hlásící ke sv. Michaelu archandělu jako svému patronovi. Spolek, který byl iniciátorem německých kázání a zpěvů v místním katolickém farním kostele a v neposlední řadě měl mezi členstvem celkem pravidelně zdejší katolické duchovní. Je ovšem pravda, že stejně pragmaticky se chovali i pánové z tohoto spolku a nájem od evangelické obce jim problémy svědomí rozhodně nezpůsobil.³³⁾ K prvním propagátorům německé evangelické myšlenky, mimo duchovních-agitátorů, však patřili učitelé na zdejší odborné řezbářské škole. I to bylo příznačné – nešlo o místní, ale o muže, kteří do města přišli v důsledku své profesní specializace.³⁴⁾ Situace ve městě uměla příležitostně vyústit i do ostrých střetů pouličního charakteru, což bylo dáno již zmíněnou koncentrací dělnictva ve městě a jejich výraznou sociálně-demokratickou orientací. Přispěla k tomu nepochybně i hlasitá veřejná agitace všech zúčastněných stran, přičemž mezi německými evangelíky, německými nacionály a německými sociálními demokraty byl hlas zdejších katolíků tím nejméně slyšitelným. Jednak proto, že králický katolík mohl být zároveň jak německý nacionál tak německý sociální demokrat. A ti, kteří se vymezili v první řadě jako katolíci, zřejmě nepovažovali za nutné své pozice tak výrazně bránit – vše kolem chápali jako politickou, nikoliv náboženskou agitaci, což asi nejlépe vyjadřuje zaměnitelnost jejich hesla z roku 1912 „Hin zu Rom – hin zu Habsburg!“ Na stejné vlně byli do jisté míry i zdejší evangelíci, zaštitění např. heslem „Uns gehört die Welt!“, pro které ovšem byla hlasitě proklamovaná věroúčná změna velmi dobrou platformou, takže se jí, na rozdíl od katolíků, nezříkali.³⁵⁾ Tato situace se pochopitelně stala vítanou kořistí žurnalistů snad všech orientací, ovšem ještě více se jim zamlouvaly problémy, které si králický evangelický duchovní způsobil svou snahou expandovat mezi obyvatelstvo okolních horských obcí.

Zatím co mezi obyvatelstvem soudního okresu Rokytnice v Orlických horách nebyly na přelomu 19. a 20. století přestupy k německým evangelíkům zaznamenány prakticky žádné, v soudním okrese Králíky to bylo až 18

33) O střeleckém spolku podrobněji MACKOVÁ, Marie: *Střelecký spolek Králíky*, Příspěvek k dějinám spolků 19. a počátku 20. století, in: *Vlastivědný sborník Ústí nad Orlicí 12, Ústí nad Orlicí 2001*, s. 46–65.

34) SOKA Ústí nad Orlicí, Okresní úřad Žamberk, sčítání lidu 1900, sčítací operáty Králíky.

35) SOA Zámorsk, Redemptoristé Králíky 1883–1950, kart. č. 5, sign. 43, *Der erste offene Kampf der Katholiken von Grulich und Umgebung gegen die vereinten „Los-von-Rom“-Stürmer*.

osob za měsíc. Toto, z pohledu místně příslušné politické správy, poměrně vysoké číslo však skrývalo nabídku králického evangelického duchovního, že každý kdo přestoupí, dostane 20 korun. Způsoby agitace vyšly najevo v okamžiku, kdy tento slib nebyl plněn. Tehdy se celá záležitost dostala před soud. Ale nikoliv pro nabídku samu, ale pro její nesplnění, což bylo kvalifikováno jako podvod, nikoliv podle některého z paragrafů o rušení a poškozování náboženství. Teprve následná diskuse novinářů do případu vnesla rovinu náboženskou, ale i sociální. Bylo považováno za skandální, že chudí horalé jsou ochotni změnit církevní příslušnost za pouhých 20 korun. Jedna část novinářů tvrdila, že tito lidé vůbec netuší, co nabídku k přestupu znamená, druhá část novinářů se pohoršovala nad ekonomickou situací, která způsobila, že víra byla vyměněna za tak malou částku. Obojí věc považovali za politikum.³⁶⁾ Jedině čeští novináři se o případ vůbec nezajímali, ani z hlediska sociálního ani z hlediska náboženského. Dokonce se zdá, že nevytušili ani rovinu politickou, byl to pro ně zřejmě spor pouze „německý“. I v tomto případě se politická správa regionu domnívala, že jde o problém náboženský a pokoušela se ho – mimo soudní zásah, který měl ovšem jinou podstatu – přesunout k řešení především katolické církvi. Jak reagovaly jednotlivé farní správy se nedaří spolehlivě zjistit, královéhradecké biskupství to za svůj problém nepovažovalo, situaci vyhodnotilo jako politický konflikt. Ani redemptoristé se nedomnívali, že by to byla jejich věc, dokonce to nepovažovali ani za oslabení vlastních pozic a už vůbec ne za důsledek svého nedostatečného nebo neúspěšného působení. Je ovšem otázka, nakolik byla taková oficiální písemná prohlášení definitivní. Od okamžiku vysvěcení evangelického kostela v Králíkách začala chodit vzhůru k poutnímu kostelu procesí místních obyvatel, což předtím nebylo, protože zdejší lidé tu především pracovali a organizovanou modlitbu nepostrádali.³⁷⁾ Nelze se ubránit dojmu, že místní redemptoristé přece jenom neměli nad věcí takový nadhled, jaký deklarovali v přípisech pro žambereckého okresního hejtmána.

Situace ve druhém významném východočeském prostoru obývaném německými obyvatelstvem, na Hřebečsku, nebyla na konci 19. století dramaticky odlišná od popisované příhraniční oblasti. Většina toho, co bylo

36) SOkA Ústí nad Orlicí, Okresní úřad Žamberk, 1850–1945, pres 42/1909, 277/1909. Tamtéž, kart. č. 36, Los von Rom!, SOA Zámorsk, Redemptoristé Králíky 1883–1950, kart. č. 5, sign. 43. Podrobněji o tom MACKOVÁ, Marie: *Víra nebo politika?*, in: Studie k sociálním dějinám, 11, Opava 2004, s. 92–98.

37) SOA Zámorsk, Redemptoristé Králíky 1883–1950, kart. č. 5, Procesí (původně sign. P, následně původcem změněno na Apostolica).

jiné, vyplývala z jiného správního zařazení a především z větší odlehlosti od zahraničních německých center, z nichž novodobý evangelický proud šel. Žádné významnější vazby na původní domácí evangelické hnutí nejsou k zaznamenání ani tady. Moravská Třebová, sídlo politického okresu jedné části Hřebečska, průmyslové centrum právě tak jako centrum kulturní a duchovní, se zdála být dlouho věrně katolickým moravským městem. Neautorizovaný přehled o vývoji zdejších evangelíků, který vznikl v červenci roku 1938 při příležitosti položení základního kamene k novostavbě evangelického kostela Gustava Adolfa (jak byl v dané době nazýván, zřejmě podle původu převážné většiny peněz na jeho výstavbu), považuje za rozhodující dobu moravskotřebovských evangelíků období mezi léty 1550–1620, kdy tu pod vlivem pozemkové vrchnosti došlo k přijetí Lutherova učení a k všeobecnému rozkvětu, kdy se říkalo, že Moravská Třebová je Moravskými Aténami. Pak ovšem panství získal Karel z Liechtensteinu a skončil nejenom čas věrnosti evangelické víře, čas evangelických škol, pastorů a evangelických knih, ale i čas Moravských Atén. Nová evangelická éra začala v Moravské Třebové podle tohoto autora až kolem roku 1900, doslova v době hnutí Los von Rom! Od dubna 1892 byla Moravská Třebová součástí evangelického farního obvodu Olomouc a první samostatný evangelický vikář tu začal působit od září 1901. První evangelické bohoslužby se konaly v tělocvičně místního gymnázia, ale tyto prostory musely pro odpor katolické většiny jak v profesorském sboru tak ve městě opustit. Sály v restauracích nebyly vhodné, protože tu obtěžoval zápach z alkoholu a tabáku, kromě toho docházelo k rušení bohoslužeb i kameny házenými do oken a podobně. Německá evangelická fara tu byla založena v roce 1916, dokonce jako německá evangelická církev Hřebečska se sídlem v Moravské Třebové, ovšem bohoslužby se stále konaly v soukromém objektu, v domě sourozenců Gessnerových. Prostory však nestačily, navíc zdejší němečtí evangelíci nechtěli být považováni za okrajovou církev nebo za sektu, takže usilovali o vybudování odpovídajícího kostela. Podařilo se jim to až ve zcela jiných souvislostech v letech 1938–1939 a za naprosto zásadního příspěví Nadace Gustava Adolfa, především jejího centrálního vedení sídlícího v Lipsku, dále jednotlivých místních spolků jak ze Saska tak z Československa, a konečně za podpory „všech německých evangelických obcí z Moravy“, jak shrnuje autor na konci 30. let 20. století.³⁸⁾ Zatím

38) Státní okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli (dále jen SOkA Sy), Archív města (dále jen AM) Moravská Třebová, kart. č. 202, Dějiny německé evangelické církve v Moravské Třebové, neautorizovaný strojopis z roku 1938.

co v období před první světovou válkou sem němečtí evangelíci pronikali jenom velmi zvolna a prokazatelně později, než kamkoliv jinam, v roce 1938 už rozhodně nešlo o minoritu nestojící za pohled. Jenomže to už bylo pozdě, protože ani evangelíci neunikli v nejlepším případě důslednému přehlížení, pokud ne ještě čemusi horšímu ze strany nacistické administrativy. A Moravská Třebová se stala součástí říšské župy Sudety.

Počátky procesu, ústícího do popsané stavby moravskotřebovského kostela na konci 30. let 20. století, jsou však starší. V prostoru politického okresu Moravská Třebová se agitací hnutí Los von Rom! začali vážněji zabývat v roce 1911. Tehdy začal své aktivity vyvíjet vikář filiálního sboru německé evangelické církve augsburské konfese v Jihlavě Evald Uhlik. Jeho agitace směřovala především do severočeských příhraničních okresů, nicméně neminul ani podstatně blíže ležící Hřebečsko. Moravské místodržitelství dalo už v lednu 1911 pokyn k přísnému sledování aktivit tohoto pána, který podle jejich vyjádření využíval kde jakou spolkovou schůzi k protikatolické agitaci. Státní úřady měly v jeho případě postupovat striktně podle zákona, vždy na základě písemného protokolu a kromě toho mělo být podáno souhrnné hlášení o přestupech (podle § 6, zákona č. 49/1868 RGBI z 25. května 1868). Díky tomuto nařízení je k dispozici

Nepatří už tak zcela do výzkumného okruhu vymezeného 19. stoletím, ale je snad vhodné připomenout, že na konci 30. let 20. století už bylo především některými činovníky moravskotřebovské německé evangelické církve dbáno toho, aby stavba kostela odpovídala „velké době našeho národa a velké době Moravské Třebové“ jak se praví na pozvánkách ke slavnosti položení základního kamene v červenci 1938 i ke slavnosti posvěcení kostela v září 1939. Již před tím, v březnu 1938, se ohrazoval zdejší rodák, malíř Hugo Hodiener (1886–1945, absolvent mnichovské Akademie, který žil střídavě v Mnichově, Vídní a svém rodném městě), že projekt kostela je „ohavný, neněmecký a nehodný jeho rodného města“. Jeho zvolání „než takovou stavbu, to raději žádnou“ a důraz položený na upozornění, že snad je jeho volání dostatečně hlasité, aby bylo považováno za rozhodující, je ovšem poněkud oslabeno několika sice nenápadnými, leč existujícími vsuvkami o „dlouhých prstech“, které dávají tušit spíše uměleckou či podnikatelskou rivalitu, než primární zájem o německou evangelickou církev. Rodné město zůstávalo i v této při důležitým kolbištěm, které zcela jistě nepodceňovala ani jedna ze zúčastněných stran. Naopak mu zcela podle tradičního způsobu uvažování přikládala velký význam, tak velký, že stálo za to jít do téměř jakéhokoliv sporu. SOKA Sy, AM Moravská Třebová, kart. č. 202, dopis kurátorovi Hermannu Meiselovi v Moravské Třebové ze 13. března 1938. NEKUDA, Vladimír (ed): *Vlastivěda Moravská, Moravskotřebovsko – Svitavsko*, Brno 2002, s. 516, 563. Tamtéž podrobněji o Moravské Třebové, s. 535–564. Církevně-správnímu i náboženskému vývoji je tu však věnována naprosto minimální pozornost.

přehled o Uhlíkových aktivitách na území Moravskotřebovska během téměř celého roku. Zdaleka nebyly tak bouřlivé, jak se zdálo z místodržitelského pokynu. Většinou řečnil na dvou schůzích za měsíc, naprosto ojediněle na třech. Soustředoval se především na centrum okresu, na Moravskou Třebovou, velmi málo se vyskytoval ve Svitavách, ojediněle v Jevíčku, Březové či Chornicích. Z hlášení o uskutečněných přestupech mezi jednotlivými církvemi vyplývá, že šlo vždy jen o minimální počty osob, spíše o jednotlivce, než jakkoliv ideologicky nebo jinak ovlivněnou skupinu. V roce 1910 ohlásilo vystoupení z římskokatolické církve na celém okrese 21 osob, z nichž 13 bylo přímo z Moravské Třebové. Tam však byly nejvyšší počty zaznamenány v letech 1908 a 1909, kdy odešlo 50 a 30 osob. Zpět se vrátily tři osoby, další čtyři přestoupily od evangelické ke katolické církvi po delší době a ke katolické církvi se vrátili i dva starokatolíci. Za příčinu tohoto jevu byl okresním hejtmánem označen jednak přímo německý radikální proud, „posílený ve venkovském okrese zvláště po posledních volbách do říšské rady“, dále stav křesťansko-sociálního hnutí ve městě a konečně založení místní skupiny spolku Freie Schule v Moravské Třebové.³⁹⁾ Ačkoliv sledování změn vyznání bylo místodržitelstvím nařízeno podle říšské varianty interkonfesijního zákona, je zřejmé, že prvoinstanční úředníci, na rozdíl od svých starších kolegů z českého Žamberka, v tomto hnutí neviděli primárně náboženský problém, či dokonce možný, nějak zastřený, přestupek proti náboženství, ale výraz politických postojů. Jednak těch domácích, které jak už bylo zmíněno, například na severozápadním okraji Hřebečska, v Lanškrouně, vyústily do poněkud specifické podoby všenněmecké strany ovládající místní radnici, ovšem bez konfesijního vyjádření, resp. jako věrně katolické. Jednak ovšem jednoznačného zahraničního importu, který byl na konfesijní charakteristiku vázán nepoměrně víc, téměř s ní mohl v určitých případech splývat, a každopádně byl habsburské monarchii nepříznivě naladěný. A ten bylo, podle mínění první instance státních úřadů, potřeba docela pečlivě sledovat, nicméně ke skutečnému restriktivnímu zákroku vlastně došlo jen naprosto výjimečně, v podmínkách odlehlého regionu snad nikdy. Pokud ovšem za takový zákrok nebudeme počítat zabavení tiskovin.

K tomu skutečně došlo, ale zdokumentovaný případ se netýkal žádných letáků ani novin pocházejících z hnutí *Los von Rom!*. V roce 1911 byl přistižen „továrník Gessner z Jevíčka“, který přinesl do hostince a dovolil všeobecné prohlížení novin *Das neue mähr.-schles. Kirchenlicht*,

39) SOKA Svitavy, OÚ Moravská Třebová, pres 64/1911.

vydávaných v Innsbrucku a útočících na římskokatolickou církev a její klérus. Šlo o podobné noviny, jako byla např. Das Tiroler Wache nebo Das neuer Salzburger Kirchenlicht, které sice také měly být sledovány, ale na českomoravském pomezí o ně opravdu nebyl zájem.⁴⁰⁾ Tento případ byl však na území politického okresu Moravská Třebová naprosto ojedinělý. Ani tady se luterské vyznání (tím méně helvetské) nestalo přitažlivé pro početně významnější část obyvatelstva. V prvním desetiletí 20. století měla Moravská Třebová více než šest tisíc obyvatel. V tomto kontextu musely být přestupy byť i 50 osob za rok z celého okresu nutně vnímány opravdu jako okrajová záležitost. Na území moravskotřebovského okresu, v obci Čtyřicet Lánů, byl v roce 1894 založen redemptoristický klášter.⁴¹⁾ Tak jako ve Filipově a Králíkách by mohl přitáhnout koncentrovanější pozornost agitátorů hnutí Los von Rom!, ale zdá se, že tomu tak nebylo. Resp. možná bylo, ale nenašli dost vnímavých posluchačů a soupeření o duchovní prostor vyznělo jednoznačně ve prospěch tradiční a na Hřebečsku velmi samozřejmě vnímané katolické církve.

Popis postavení evangelíků v Moravské Třebové na počátku 20. století se nezanedbatelně shoduje s popisy situace prvních tolerovaných sborů na konci 18. století: obecně nevlídné až nepřátelské přijetí ze strany katolické většiny společnosti vesnice či města. Na druhou stranu není možné nepostřehnout, že jde opravdu o jistý stereotyp postrádající lokální konkretizaci. Jakoby se do zachovaných dokumentů – tedy do většinou vědomé písemné zprávy pro budoucí čtenáře – promítal předem daný obranný postoj menšiny, která si existenci musí obhájit schopností obstát v roli odstrkovaného a přehlíženého. Ostatně neznámý autor z Moravské Třebové výslovně píše o postavení přehlížené menšiny či sekty. A přesto byl vztah katolické většiny k těmto novým evangelíkům dost zásadně jiný. Především v této době už obecně církevní příslušnost nebyla tím zásadním životním postojem. Zdá se sice, že společnost ani v Orlických horách ani na Hřebečsku viditelně a výrazně nestraničila sekularizačním proudům, ale také tu nebylo žádné významné ohnisko vnitřních katolických modernizačních snah, a jiné aktivní prvky je možné spatřovat snad jenom v již připomínaném působení redemptoristů. Společnost brala svou římskokatolickou institucionální příslušnost jako jistou samozřejmost, na

40) SOKA Sy, OÚ Moravská Třebová, pres. 158/1911.

41) NEKUDA, Vladimír (ed): *Vlastivěda Moravská, Moravskotřebovsko – Svitavsko*, Brno 2002, s. 760–761.

keré není třeba nic měnit, ale kterou také není třeba ani příliš bránit ani na ní zvlášť upozorňovat.⁴²⁾

Něco jiného byla politická rovina využívající ideologické zaštitění. I když ani v tomto směru nebyla situace v německých východních Čechách právě přehledná a přívrženci německých evangelíků v ní zanikají. Lanškroun a Králíky tvořily pro parlamentní volby jeden volební obvod, ve kterém dlouhodobě a spolehlivě vítězili němečtí agrárníci, dokonce ještě před oficiálním formováním tohoto politického proudu, v osobách jeho ideových předchůdců: Adalbert Kölbl von Geysing, Franz Peschka a Wilhelm Maixner tvořili souvislou řadu poslanců jediného politického názoru, pouze modifikovaného postupující dobou. Všichni byli věrní katolíci a náboženská či věroučná identifikace nepatřila do politické argumentace žádného z nich.⁴³⁾ Moravskotřebovsko na tom bylo poněkud jinak a zmiňované říšské volby v roce 1911 se tu nesly ve znamení tvrdého střetu mezi Karlem Schürlem z Brna, „freiheitlicher“ odvolávajícím se na přímou souvislost s Hansem Kudlichem, a křesťanskosociálním kandidátem, který ztratil pozice zřejmě v důsledku příklonu zdejších německých sociálních demokratů ke svobodným. Jestliže stránky místních novin v předvolební době naplňovaly hlasité útoky proti „černým“, pak to byl útok na moravský německý politický katolicismus, nikoliv na zdejší německé evangelíky.⁴⁴⁾ Na komunální úrovni byly sice politické síly rozděleny poněkud jinak, resp. v každém městě odlišně, mnohde až do světové války skutečně podle výrazných a schopných osobností, ne podle příslušnosti k politickým stranám, ale místní evangelíci nikde nevytvořili takovou početní sílu, aby prošli volebním sítím, především po volební reformě na počátku 20. století, která alespoň trochu vyrovnala váhu hlasů. Což ovšem nelze říci o některých jednotlivcích, kteří svou evangelickou příslušnost bezprostředně spojili

42) Sekularizace společnosti 19. století je aktuálně vyhledávaným badatelským problémem, k němuž se objevují stále nové výstupy, zatím dílčího charakteru. Z těch nejnovějších např. MACHAČOVÁ, Jana – MATĚJČEK, Jiří: *Náboženství, církev, sekularizace v českých zemích 1781–1945*, in: Slezský sborník, 2008, s. 1–13. FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří (ed): *Sekularizace českých zemí v letech 1848–1914*, Brno 2007. FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří (ed): *Sekularizace venkovského prostoru v 19. století*, Brno 2009. Tam i úvaha nad situací na Hřebečsku.

43) Shrnuto v MACKOVÁ, Marie: *Agrární politici Hřebečska (1883–1913)*, in: Studie Slováckého muzea 11, Uherské Hradiště 2006, s. 263–269. Tam také přehled informačních zdrojů.

44) Zwittauer Nachrichten 1911, č. 20–25.

s odporem proti všemu rakouskému. I když ti se zřejmě více projeví až v kontextu Československé republiky, tedy v jiných domácích i mezinárodně politických vztazích.⁴⁵

Novodobé evangelické proudy, které mezi východočeskými Němci reprezentovalo téměř výhradně hnutí Los von Rom!, byly státní správou habsburské monarchie sledovány minimálně jako potencionálně rušivé. Pro prvoinstanční úřady bylo toto sledování dokonce zařazeno mezi důležité agendy presidiálního typu, tedy s přímou osobní odpovědností prvního muže politického okresu. Jaký význam mělo ve východních Čechách, o tom možná mimoděk, ale zato dost jednoznačně, vypovídají rejstříky k podacím protokolům presidiální agendy okresních hejtmanství. Není snad nic průkaznějšího o rozšíření a vnímání tohoto proudu německých evangelíků, než téměř úplně prázdné stránky tohoto hesla v rejstříku k presidiálním spisům okresního hejtmanství v Lanškrouně. Okresní hejtman v Žamberku sice neměl možnost se problému vyhnout, ale jeho snaha o odpolitizování a tím o přenesení do církevní roviny svědčí o tom, že mu právě tato odpovědnost nebyla milá, nebo jí maximálně podceňoval.⁴⁶ Stejně tak se k problematice postavilo moravskotřebovské okresní hejtmanství, považovalo jí sice za politickou, nicméně okrajovou. Co do počtu přívrženců tomu tak před první světovou válkou nesporně bylo. Jejich ekonomická a sociální příslušnost sice nespočívala výhradně v nejnižších vrstvách společnosti, naopak zřejmě právě politickými možnostmi oslovovala určitou část movitých a vlivných vrstev, ale zdá se, že ani na komunální úrovni to v poměrech habsburské monarchie nestačilo na větší vyniknutí. Dokonce ani tam, kde bylo město významně nacionálně určené. Východočeští Němci z pomezí Čech a Moravy sice „stáli věrně při praporu“, ale ten byl nejenom národní, ale také katolický – jak na Hřebečsku, tak na Králicku.

Zbývá dořešit ještě vztah mezi původními německými evangelíky, kteří tu vytvořili tolerované sbory na konci 18. století, a novou vlnou z konce

45) Jako příklad může posloužit profesor lanškrounského gymnázia Emil Lehmann, nikoliv tamní rodák. O něm nejnověji NĚMEC, Mirek: *Emil Lehmann und Anton Altrichter - zwei deutsche Erzieher aus der Tschechoslowakei*, in: Stefan Albrecht-Jiří Malíř-Ralph Mellville (Hg.), *Die „sudetendeutsche Geschichtsschreibung“ 1918–1960, Zur Vorgeschichte und Gründung der Historischen Kommission der Sudetenländer*, München 2008, S. 151–166. Ovšem téměř bez návaznosti na předcházející práce, především Milana Skřivánka.

46) MACKOVÁ, Marie: *Presidiální spisy Okresního úřadu v Lanškrouně ve vztahu ke způsobu jeho úřadování a k úředníkům (1850–1918)*, in: Slavme chvíli ..., Ústí nad Orlicí 1999, s. 122–140.

19. století. Ze dvou v úvodu popsaných sborů bylo jednodušší postavení Rudníku. Jednak byl luterským sborem od počátku, dále měl vždy vazby za hranice monarchie, a konečně převažující socioprofesionální složení jeho členů nabízelo širší možnost uplatnění nových myšlenek, včetně politických ambicí. Snad proto je Rudník (pod dobově aktuálním pojmenováním Heřmanovy Sejfy) zanesen do již zmiňované mapy územního rozšíření hnutí Los von Rom! v severním příhraničí Čech jak k roku 1899 tak k roku 1902 jako místo, kde sídlí dva a více „německo-evangelických“ duchovních. Nepoměrně složitější situace byla v Čenkovicích a Králíkách. Původní toleranční sbor byl vytvořen jako reformovaný, zatímco novodobá králická fara byla založena jako luterská. Před tím evangelíci z Králík krátkou dobu (asi od roku 1900) za svůj farní úřad považovali Trutnov.⁴⁷⁾ Tedy stejně novodobé založení, k jakému se chystali sami, se stejným zahraničním ideovým podkladem. Stále se nedaří nalézt byť sebemenší náznak komunikace mezi nimi a ne tak daleko sídlícími evangelíky z Čenkovic. Překážky se ovšem zdají být pochopitelné. Horalé v Čenkovicích byli osamělým ostrůvkem, který od souvěrců v Černé odděloval jazyk a následně už nepochybně i v těchto končinách národní identifikace. Na druhou stranu po hřebenech severních hraničních hor se šířila církevní příslušnost sice stejně jazykově zakotvená, ale luterského typu. Je otázka, nakolik bylo pro čenkovické schůdné vyměnit vyznání a přiřadit se k novodobému proudu, a nakolik byla rozhodující národní identifikace. Zdá se, že minimálně pro některé z dosavadních reformovaných evangelíků bylo na počátku 20. století přijatelnější vyměnit vyznání než jazyk a národ. Po roce 1900 se totiž někteří z nich objevují ve farním obvodu německé evangelické církve v Trutnově, což byl luterský sbor.⁴⁸⁾ Většina z nich však předradila vyznání před národnostní identifikaci a zůstala raději v děleném, leč reformovaném sboru. Nicméně nikdo z nich jako územní spojka pro expanzi hnutí Los von Rom! dál na východ rozhodně použit nebyl. Ani agitátory jdoucími do Králík ani těmi, kteří šli naopak z Moravy a Jihlavska přes Hřebečsko. Na to byly zřejmě Čenkovice příliš odlehlé a možná i ve své evangelické části bezvýznamné.

47) NOVOTNÝ, Milan: *Sbírka matrik Východočeského kraje*, in: Sborník prací Východočeských archivů 11, Zámorsk 2007, s. 369–381. SOA Zámorsk, ev. farní úřad Trutnov, inv. č. 10942, sign. 7958.

48) Tamtéž. Na rozdíl od ev. farního úřadu Králíky, kde se po roce 1905 Čenkovice jako místo spadající do farního obvodu nevyskytují. SOA Zámorsk, inventář ke sbírce matrik, ev. farní úřad Králíky, inv. č. 10800–10802, sign. 6272–6274, s. 1247. K tomu viz zde pozn. č. 13 a 20.

Původní, z místní tradice vyrůstající, evangelické sbory ve východních Čechách nebyly přirozenou spojkou mezi domácím a importovaným. Jestliže původní evangelická tradice tu žila ve stínu podstatně silnější a vlivnější české paralely, tak nově vznikající luterské sbory z přelomu 19. a 20. století nevyužily již existujících domácích evangelických pozic. Bylo to hnutí, které bylo postavené na zcela jiném základě, byť vyjádřeném stejnou konfesí, a předpokládalo, že přichází do kraje výsostně katolického. Což bylo do značné míry pravda. Ostatně i výběr míst k založení nové německé evangelické fary svědčí v mnoha případech o snaze o co největší možnost přebrat duchovní prostor stejně novodobým katolickým propagátorům – především redemptoristům, ale ne výhradně. A k tomu měli organizátoři dost síly, nebo se to alespoň domnívali. Početní i mocenská bilance pro konkrétní realitu východních Čech ovšem ukazuje něco jiného. Expanze do téměř kompaktního německého katolického prostoru nebyla bezvýhradně úspěšná, vazby na tradici nebyly hledány a lákavá se nakonec neukázala ani související politická rovina. Resp. neukázala se lákavá ve spojení s věroučnou změnou. Kraj byl protkán vlivnými nacionálními, dokonce i všenněmeckými proudy, ale ty ve své většině ke své prosperitě nepotřebovaly náboženskou podporu. Není v tuto chvíli možné spolehlivě odvodit, zda to byl projev samozřejmého, i když dost chladného, přijímání katolicismu jako základního životního i občanského postoje, nebo zda je to možné identifikovat jako jeden ze specifických projevů sekularizující se společnosti. Za současného stavu bádání se zdá věrohodnější první uvedené, protože to víc odpovídá jiným zjištěným postojům a projevům Němců z popisovaných oblastí, ale rozhodně v tomto směru nebylo ještě zdaleka vysloveno poslední slovo.

GERMAN PROTESTANTS IN EASTERN BOHEMIA IN 19th CENTURY

Eastern Bohemia was a place of frequent residence of secret non-Catholics, which manifested itself not only immediately after issue of the Tolerance Patent but also in the course of subsequent development. The situation in the areas settled by Czech Germans was different, though. After issue of the Tolerance Patent just two German Protestant groups were founded. The Augsburg confession was joined by the Protestant group at Rudník (Heřmanovy Sejfy) and the Helvetian confession was joined by the Protestant group at Čenkovice. The latter, however, was never independent, first being administered together with the Czech Protestant group at Čermná, later becoming its German affiliate. The German Eastern Bohemia was not prepared to accept other non-Catholic waves, wherever they came from. Even the local political adherents of the All-German Party remained faithful Catholics. The Los von Rom! Movement did not spread beyond Trutnov region either. A late success was represented by the foundation of a Protestant church at Králíky in early 20th century. Hřebečsko, a traditional German cultural and national region, only accepted Protestant streams as late as in 1930s. In addition the imported Protestant movement of the new period either cooperated to a very limited extent or did not cooperate at all with the original Protestants institutionalised after issue of the Tolerance Patent.